

Пенькова О.І. Взаємодія у родинно-сімейному середовищі як умова соціалізації особистості/ Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2012. – Т. VII. Екологічна психологія. – Випуск 28. – С. 175-182.

УДК 316.447

О.І. Пенькова

**ВЗАЄМОДІЯ У РОДИННО-СІМЕЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК УМОВА
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ**

Стаття присвячена проблемі впливу соціального середовища на психічний розвиток і поведінку старшокласників. Доведено, що виконання сім'єю соціалізуючої функції залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів, суттєву роль при цьому відіграють особливості ставлення батьків до дітей як партнерів по взаємодії.

Ключові слова: сімейна взаємодія, особистість, соціалізація.

Статья посвящена проблеме влияния социальной среды на психическое развитие и поведение старшекласников. Доказано, что выполнение семьей социализирующей функции зависит от многих объективных и субъективных факторов: существенную роль при этом играют особенности отношения родителей к детям как партнерам по взаимодействию.

Ключевые слова: семейное взаимодействие, личность, социализация.

The article is devoted to the problem of influence of social environment on mental development and behaviour of youth. It has been proved, that the performance by family function of socialization depends on many objective and subjective factors: features of the attitudes of the parents to children as to the partners on interaction play the essential role.

Key words: family interaction, person, socialization.

Постановка проблеми. У юнацькому віці відбуваються суттєві зміни в становленні особистості. Проблема перспективного життєвого самовизначення, яка є найактуальнішою для старшокласників, значно підносить роль спілкування з батьками та іншими дорослими. Конкретний психологічний зміст

даного спілкування залежить від особливостей соціального досвіду дорослих, їхньої професійної компетенції, поглядів і переконань, рис характеру тощо.

Так, Г.С. Костюк зазначає: «Дорослі опосередковують формування досвіду дитини вже з перших її днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлювала б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше не можна протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоєваним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя дитини, починаючи з її осмисленого сприймання» [5, с.127].

На всіх етапах розвитку дитини в сім'ї, як на неї, так і на її батьків, справляють постійний вплив різні фактори соціального середовища. Серед таких факторів В.С.Торохтій [8] виокремлює наступні:

1. «Склад думок» сім'ї. Фактор відображає соціально-психологічний аспект життя і відзначається своїми особливостями. Вся система цінностей, настановлень, потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості їх життєдіяльності. Склад думок сім'ї багато в чому визначається умовами життя. З часом формується здатність адаптації цілей, установок, ціннісних орієнтацій сім'ї до реалій зовнішнього життя, які впливають на психіку кожного її члена, а також готовність до різноманітних життєвих змін, професійної діяльності подружжя.

2. «Характер спілкування» сім'ї. Цей фактор також відображає соціально-психологічний аспект способу життя сім'ї. У нього є свої особливості, а саме: специфічна міжособистісна комунікативність, яка значуща завдяки особистісно-інтимному характеру спілкування, відкритість сімейної комунікації для соціального середовища, вираженість власних сімейних інтересів, неформальність відносин між членами сім'ї, особливо розвиненість таких механізмів як емпатія, ідентифікація, педагогічна рефлексія, а надто значущість відносин з батьками.

3. Ставлення соціального оточення до сім'ї. Даний фактор неоднозначний, нерідко характеризується суперечностями, а інколи і

неадекватністю реальних домагань та очікувань. В одних випадках у дитини формується впевненість у можливості розв'язання складних життєвих знань, а в інших – невпевненість у собі, своїх батьках.

4. Традиції нації, народності, місця проживання сім'ї. Традиції сім'ї, місце проживання сім'ї засвоюються як уявлення про загальнолюдські цінності, правила і норми поведінки.

5. Традиції сім'ї, що є представником культурного надбання, норми і правила поведінки виступають одним із засобів формування у дітей високих моральних якостей.

Гребенніков І.В. до факторів, які впливають на спілкування у сім'ї, відносить: « матеріальні і побутові умови; численність і структуру сім'ї, її ідейно-моральний і емоційно-психологічний клімат; рівень розвитку сімейного колективу; характер взаємин між його членами; трудову атмосферу сім'ї; життєвий досвід і культурно-освітній рівень дорослих членів сім'ї; наявність вільного часу і характер організації сімейного дозвілля; особистий приклад батьків; можливість використання засобів масової інформації і культури; систему і характер внутрішньосімейного спілкування та спілкування сім'ї з навколишнім середовищем; рівень педагогічної культури дорослих членів сім'ї (в першу чергу матері та батька); розподіл педагогічних впливів тощо» [4, с.11-12].

Цілком зрозуміло, що перераховані фактори впливають на виховний потенціал сім'ї, але не всі вони однаково значущі за своїм складом та змістом. Як зазначає В.Я. Тітаренко, з виокремленням таких факторів, аналізом тих специфічних виховних можливостей і механізмів, якими кожен з них володіє, насамперед пов'язана розробка педагогічно раціональної соціальної тактики і стратегії, спрямованих на активізацію процесу формування особистості в сім'ї.

До найбільш важливих факторів він відносить: а) внутрішньосімейні взаємини (між подружжям, батьками і дітьми), б) ідейно-політичний і моральний досвід батьків, в) організація життєдіяльності сім'ї, г) чисельність і

склад сім'ї, д) рівень педагогічної культури батьків та рівень їх освіти, е) міра відповідальності старших за виховання дітей [7, с.17].

Особливу роль у розвитку особистості відіграє емоційна атмосфера у сім'ї, у дітей формуються високі моральні якості, без яких неможливе становлення особистості. Приклад батьків є тим першим соціальним досвідом, який засвоюють діти протягом свого життя. Це спілкування специфічне, неповторне, бо воно ґрунтується на почутті любові, прихильності батьків до дітей і навпаки. Батьки впливають при цьому на них усіма сторонами своєї особистості: зовнішністю, поглядами, інтересами, ставленням до праці та до оточуючих. Слід зазначити, що вплив батьківського прикладу посилюється, як правило, загальною атмосферою сім'ї, яка будується на основі групової свідомості і загального стилю поведінки батьків. Як наголошує В.Я. Тітаренко, «групова свідомість сім'ї – це складний соціальний феномен, діалектична єдність загального і особливого. Загальне виступає у ньому не лише як наслідок певної ідентичності поглядів, норм, орієнтацій тощо, які в тій чи іншій мірі властиві тим, хто вступає у шлюб, але і як продукт конкретного буття сім'ї, результат спільних форм діяльності подружжя, спілкування, на основі чого утворюється новий, більш високий ступінь спільності думок, оцінок, норм, ціннісних орієнтацій, соціальних почуттів і інших елементів свідомості» [7, с. 110].

Об'єктивація сімейних стосунків можлива через аналіз як сфери емоційних ставлень членів сім'ї один до одного, так і сфери об'єктивно існуючого процесу розвитку сімейних взаємин на різних стадіях життєвого циклу сім'ї. Повноцінне вивчення сімейних взаємин передбачає розгляд їх у контексті тих факторів і умов, які на них впливають.

Різні автори, перераховуючи функції сім'ї, називають їх по-різному, проте функції, які вони виокремлюють, схожі. Так, Гребенніков І.В. [4] відносить до функцій сім'ї репродуктивну, економічну, виховну, комунікативну функцію організації дозвілля і відпочинку. Ейдеміллер Е.І. і Юстіцкіс В.В. [10]

зазначають, що сім'ї належить виховна, господарчо-побутова і емоційна функції духовного спілкування, первинного соціального контролю і сексуально-еротична. Деякі автори поділяють функції сім'ї на специфічні, що виходять із суті сім'ї і відображають її особливості як соціального явища і неспецифічні – ті функції, для виконання яких сім'я змушена пристосовуватись у відповідних історичних обставинах. Специфічні функції сім'ї, до яких відносяться: народження (репродуктивна функція), утримання (екзистенційна функція) і виховання дітей (функція соціалізації) зберігаються при всіх змінах суспільства. До неспецифічних функцій сім'ї відносять: накопичення і передачу власності, статусу, організацію виробництва і споживання, господарювання, відпочинок і дозвілля, турботу про здоров'я і благополуччя членів сім'ї, створення мікроклімату, який оберігає від напруги і сприяє самозбереженню Я кожного тощо.

Для того, щоб сімейні функції успішно реалізовувались у процесі взаємодії, члени сім'ї повинні виконувати відповідні ролі. Так, Харчев А.Г. [9], Мацковській М.С. [6] визначають функції сім'ї як основний зміст сукупності соціальних ролей. Більшість дослідників виокремлює сімейні ролі на основі набору функцій сім'ї як малої групи, акцентує відносини між членами родини у зв'язку з розподілом ролей і функціонально-рольової структури сім'ї. Якщо функція останньої визначає насамперед зміст сімейних ролей загалом, то рольова структура характеризується в першу чергу розподілом ролей, тобто тим, які обов'язки виконує в родині кожен її член і за якими принципами побудовані рольові відносини (кооперація чи поділ функцій тощо). При висвітленні рольової структури сім'ї важливою проблемою є визначення ролей, які відповідають господарчо-побутовій і виховній функціям. Це ролі – організатора побуту, або господаря (господарки), вихователя дітей, а також роль годувальника.

Отже, зміст і спрямованість сформованого у процесі спілкування з батьками соціального досвіду дітей створює той внутрішній світ, через який

віддзеркалюються всі впливи, які сім'я так чи інакше вносить у свідомість підростаючого покоління.

Мета роботи – дослідити характер взаємин старшокласників з батьками в залежності від стилю спілкування в сім'ї, адже останній відбиває певні соціальні стосунки, які базуються на рівності, взаємній повазі і взаємодопомозі чи на авторитарності, своєрідній внутрішньосімейній солідарності. Кожен з цих типів взаємин пропонує відповідні морально-етичні норми, правила поведінки і в такий спосіб сприяє формуванню тих рис особистості, які забезпечують її існування в даному соціумі, самокорекцію у особистому і соціальному планах. Це насамперед такі якості особистості як суспільна спрямованість, комунікативність, самооцінка, які зумовлюють її готовність до виконання соціальних функцій. За даними психологічних досліджень [1,2,3], формування деяких якостей особистості старшокласників залежить саме від стилю спілкування, який склався у сім'ї. Для виявлення характеру цього зв'язку було обрано три найбільш поширені стилі спілкування дітей і батьків: авторитарний, демократичний і непослідовно-суперечливий (змішаний). Стилi спілкування визначалися за емпіричними показниками, розробленими у соціальній психології.

Авторитарний стиль – це загалом жорстке керування батьками (або одним з них) сім'єю, без опори на інших членів родини. Від дітей вимагається цілковита слухняність. Їм не дозволяється висловлювати свої погляди, критичні зауваження, виявляти ініціативу без санкції батьків, тим більше самостійно розв'язувати питання, які їх стосуються. Між старшими і молодшими у сім'ї дотримується певна дистанція, емоційна стриманість у стосунках. Батьки не прагнуть розібратися у потребах і запитах, переживаннях дітей, їх проблемах та здійснюють жорсткий контроль за виконанням власних вимог.

Демократичний стиль – батьки заохочують самостійність та ініціативу дітей. Їх включають поряд з дорослими в обговорення сімейних справ, хоч останнє рішення формулюється батьками. Вони виявляють певну толерантність

до критичних зауважень дітей, прагнуть зрозуміти їх; вимоги до дітей завжди вмотивовані і батьки домагаються, щоб вони усвідомлювалися і виконувалися. Незаперечність у стосунках з дітьми використовується лише тоді, коли це конче потрібно або загрожує їх благополуччю чи здоров'ю.

Непослідовно-суперечливий стиль спілкування у сім'ї характеризується тим, що батьки залежно від об'єктивних обставин чи власного психологічного стану, а інколи, виходячи із міркувань збереження свого батьківського престижу, вдаються то до авторитарного, то до демократичного стилю спілкування з дітьми. Така поведінка батьків зумовлює ситуативність у їх взаєминах. Подібному спілкуванню у сім'ї притаманні безкінечні обіцянки та погрози, недоведення розпочатої справи до кінця, непрогнозованість між вимогами і контролем за їх виконанням взагалі, відсутність єдиної лінії у ставленні до дітей. Трапляється, що батько і мати одночасно ставлять різні вимоги до дитини. Нерівномірністю відзначається і піклування батьків про дітей: нестача тепла і турботи перемежується з їх надлишком і навпаки. Сумніви батьків у правильності власних дій поєднуються з нав'язливою потребою постійно застерігати, давати дітям безліч порад і рекомендацій.

Проілюструємо наведену залежність між стилем спілкування у сім'ї і психосоціальним розвитком старшокласників даними, одержаними завдяки спеціальному дослідженню цього питання. У експерименті брали участь 92 учні 9-10 класів з сімей, яким властиві перераховані вище стилі взаємовідносин (авторитарний – 34%, демократичний – 23%, непослідовно-суперечливий – 43 %).

Авторитарні батьки стримують будь-який потяг дорослих дітей до самостійності, травмуючи при цьому їх почуття власної гідності. Ігнорування такими батьками тих змін, які відбуваються в період ранньоюнацького віку створює найсприятливіший ґрунт для появи відчуження між ними і дітьми. Такі взаємини можна назвати регламентованими, бо вони спираються на права і обов'язки дорослих і дітей, які традиційно зафіксовані у суспільстві.

Як правило, у старшокласників з авторитарних сімей відмічається низький

рівень суспільної активності у шкільному колективі, вони недостатньо комунікабельні. За результатами дослідження, авторитарний стиль спілкування в сім'ї зумовлює загальну пасивність особистості, прагнення знайти собі лідера. У спілкуванні з однолітками лише в окремих випадках мають місце авторитарні риси.

Важливою ознакою розвитку особистості є її самооцінка. Як відомо, у старшому шкільному віці переважає завищений рівень самооцінки. Її формуванню також сприяє авторитарний стиль спілкування в сім'ї. Для юнаків і дівчат з таких сімей характерні завищені вимоги до оточуючих і досить низькі до себе.

Протилежний авторитарному, демократичний стиль взаємин в сім'ї, ґрунтується на прагненні взаєморозуміння, взаємодопомоги, потребі у емоційному контакті. Взаємодовіра – це основа спілкування, а звідси і його нерегламентованість. У юнаків і дівчат із сімей з демократичним стилем спілкування переважає адекватна самооцінка. Остання у даному випадку здебільшого свідчить про розвиток досить високої самокритичності.

Непослідовно-суперечливий стиль спілкування характеризується взаєминами, які мають здебільшого випадковий характер. Його можна визначити як «неорганізоване, випадкове» спілкування. Даний стиль дає найбільшу кількість учнів, яких не можна віднести до високоактивних або зовсім пасивних у суспільній діяльності. Вони віддають перевагу такій лінії поведінки: «Не виставляйтесь і не пасти задніх».

Одержані в нашому дослідженні дані свідчать і про те, що існує певна тенденція до середніх показників і у прояві комунікативної активності юнаків і дівчат з таких сімей. Їм невластиві як висока активність, так і пасивність у повсякденному житті. Можна думати, що взаємостосунки, які виникають в умовах непослідовності вимог у сім'ї, чергуванні байдужості і особистої зацікавленості один одним, відсутності постійної прихильності є своєрідним соціальним тренінгом, що дозволяє дітям досить непогано пристосовуватись у

системі міжособистих стосунків в інших соціальних угрупованнях, стимулюючи при цьому конформні якості особистості. Здебільшого, це не сприяє формуванню, відповідно до можливостей і здібностей, прагнення до лідерства.

Отже, розглянуті три стилі спілкування у сім'ї певним чином впливають на формування соціально значущих якостей особистості, які забезпечують адаптивні можливості і сприяють її самореалізації в особистому і соціальному планах. Разом з тим не виключається і можливість конфліктів.

До факторів, які спричиняють виникнення конфліктів з батьками, на думку старшокласників, належать: непослідовність у ставленні до них, надмірна опіка, намагання давати безліч порад і рекомендацій, постійні застереження, неможливість задовольнити актуальні потреби, особливо матеріальні, нерозуміння і різка критика їх уподобань, смаків, неаргументовані заборони тощо.

Відносно причин суперечок і конфліктів з батьками, що залежать від них самих, старшокласники називають такі: небажання вчитись і низька успішність в школі, ігнорування розпоряджень батьків, зневажливе ставлення до різного роду рекомендацій, доручень, наказів, деякі риси їх особистості – самовпевненість, нетерпимість, різкість, егоїзм, небажання включатись у побутові справи сім'ї тощо.

Слід зазначити, що в ранній юності старшокласники вже інакше розглядають дорослих, вони бачать не тільки їх позитивні якості, а й слабкість, непослідовність, розбіжність між їх словами та вчинками. За таких обставин, зрозуміло, ефективність спілкування старшокласників з батьками досить невелика навіть у благополучних сім'ях. Це пов'язано з психологічними особливостями віку (потреба в самовизначенні). Дана складність збільшується через те, що батьки іноді не розуміють, що з дорослими дітьми спілкування повинно бути іншим, ніж з молодшими.

Висновки. Встановлення атмосфери довіри і взаєморозуміння між старшокласниками і батьками вимагає від останніх знання специфічних для

даного вікового періоду проблем, усвідомлення їх з урахуванням індивідуальності дитини, що суттєво позначається на формуванні соціального досвіду молоді і характеру її соціальної поведінки. Нереалізована в сім'ї потреба у спілкуванні задовольняється у стосунках з іншими соціальними групами. Проте зміст, форми і способи спілкування загалом визначаються тим стилем взаємодії, який склався у їх сім'ї.

Література

1. Алексеева М.И. Семья как фактор социализации.- Зб.: Психологія на перетині тисячоліть. Зб. наук. праць учасників п'ятих Костюківських читань. В 3-х томах. Том 1 – К.: Гнозис, - 1998. – С. 5-11.
2. Алексеева М.И. Психологія сім'ї. В кн.: Психологія. Підручник. За ред. Ю.І.Трофімова. – К.: Либідь. – 1999. Розд. VII. 3. - С.544-551.
3. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия / А.Я.Варга – СПб: Речь, 2001,- 144 с.
4. Гребенников И.В. Сущность педагогического руководства семейным воспитанием / Педагогические проблемы руководства семейным воспитанием. – М., 1980. – С.11-12.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко.- Рад.шк., 1989. – 608 с.
6. Мацковский М.С. Тенденция развития брачно-семейных отношений в СССР// Молодожены. – М., 1981.
7. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности.- М.: Мысль, 1987.- 352 с.
8. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьей. – М., 1996.
9. Харчев А.Г. Нравственность и семья. – М., 1981.
10. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб: Питер, 1999. – 656 с.